

Razvoj obiteljskih gospodarstava Hrvatske i zadrugarstvo

Josip Defilippis

Split, Hrvatska

SAŽETAK Autor je analizom razvoja obiteljskih gospodarstava pokazao temeljni razlog pojave zadrugarstva (zadrugarstvo je uvjet reprodukcije i razvitka seljačkih obiteljskih gospodarstava kao najčešćeg načina organizacije i glavnog nositelja poljoprivredne proizvodnje) i povijest ideje zadrugarstva i zadružnog pokreta u Hrvatskoj. On prvo definira tri temeljna čimbenika što određuju osobine obiteljskog poljoprivrednog gospodarstva: obitelj ili kućanstvo (primarna društvena zajednica ili temeljna društveno-reproduktivna jedinica), posjed (zemljišni posjed u značenju materijalne podloge obiteljske egzistencije) i gospodarstvo u užem smislu (gospodarski subjekt s pravnoga i ekonomskoga motrišta). Nakon kraćeg prikaza kako se sva tri čimbenika mijenjaju s promjenama socio-ekonomske sredine, oblikujući poljoprivredno gospodarstvo sukladno toj sredini, odnosno temeljnom načinu proizvodnje, autor raščlanjuje oblikovanje seljačkog obiteljskoga gospodarstva i farmerskoga (poduzetničkog) gospodarstva s pojavom tržišne, robno-novčane privrede (raspad feudalizma i razvoj kapitalizma). Glavnu promjenu činio je »ulazak« kapitala u poljoprivredu, koji omogućuje primjenu novih tehničko-tehnoloških znanja i sredstava čime nadomještuje radnu snagu i mijenja značaj zemlje: osnažuju gospodarstva koja imaju kapital i mogu ga proizvodnjom oploditi. Za socijalistička društva je presudno što država kontrolira (u cijelosti ili u većem dijelu) dva bitna čimbenika – zemljište i kapital – a radna snaga se prilagođuje i uvjetima kakve im nameću ta dva čimbenika. I obiteljska gospodarstva Hrvatske mijenjala su se u skladu s promjenama gospodarskih i društvenih prilika na ovom području. Autor prati te promjene kroz smjenu povijesnih epoha, opisujući procese tijekom tih promjena i temeljne osobine obiteljskih gospodarstava Hrvatske. Riječju, ako su razvoj zadrugarstva prouzročili temeljni zahtjevi reprodukcije i razvoja seljačkih obiteljskih gospodarstava, tada je zadrugu na početku razvoja socijalizma trebalo prilagoditi socijalističkom agramom konceptu: zadruge su imale biti nositelji postupnog podružtvljavanja proizvodnih kapaciteta sitnih poljoprivrednih proizvođača, što razumijeva podružtvljavanje njihova rada i zemljišta. U tom je razdoblju drastično ograničena reprodukcija obiteljskih gospodarstava i konzervirana usitnjena posjedovna struktura. Promjena na podružtvljavanje proizvodnje omogućila je razvoj novog socio-ekonomskog modela tzv. mješovitoga gospodarstva kakav se vremenom, uz pomoć zadružnog sektora, proširio i postao prevladavajući model života na selu.

Ključne riječi: seljačko obiteljsko gospodarstvo, reprodukcija, zadrugarstvo, razvoj.

Primljeno: 19. studenoga 2004.

Prihvaćeno: 21. prosinca 2004.

1. Socio-ekonomsko određenje obiteljskog poljoprivrednoga gospodarstva

Tri su temeljna konstitutivna elementa koja čine obiteljsko poljoprivredno gospodarstvo: obitelj ili kućanstvo, posjed i gospodarstvo u užem smislu (Defilippis, 1993.a, 2002.).

To je u prvom redu obitelj ili *domaćinstvo* kao društvena zajednica unutar koje se zbiva biološka reprodukcija i obavljaju aktivnosti nužne za opstanak te obiteljske zajednice. Kao u svakoj zajednici i ovdje vladaju određeni odnosi među članovima, mladima i starijim, muškarcima i ženama, kućedomaćinom i ostalim članovima i sl. Kućedomaćin ili starješina (»glava«) obitelji organizira i upravlja obiteljskim poslovima te predstavlja obitelj i gospodarstvo prema vanjskom svijetu. Cilj je svih tih odnosa osigurati opstanak svih članova i primarne zajednice kao cjeline – temeljne društvene jedinice te njezino biološko obnavljanje.

Posjed, kao druga sastavnica je, u pravilu, vlasništvo obitelji. To je obiteljska baština: niz naraštaja nastojalo je očuvati i, po mogućnosti, uvećati zemljišni posjed kao materijalnu podlogu obiteljske egzistencije. Odnosi u obitelji obuhvaćaju i odnose spram zemljišnog posjeda, odnosno prema proizvodnji na njemu. I tu se točno zna tko, što i kako radi na gospodarstvu. Poznate su uloge i radne obveze svakoga člana obitelji. Zemljišne površine gospodarstva se kadšto uvećava uzimanjem drugoga zemljišta u zakup koji, pak, može biti različitih oblika. Tako se povećava proizvodnu osnovu gospodarstva te egzistencijalne mogućnosti domaćinstva.

Napokon, kao treće, treba razlikovati »*gospodarstvo*« u užem smislu kao proizvodnu jedinicu što se, na jednoj strani, sastoji od posjeda (zemljišta i sredstava za proizvodnju) i, na drugoj, ukupne radne snage obitelji koja se angažira na posjedu u proizvodnji. Riječ je o gospodarskom subjektu u pravnome i ekonomskom smislu.

Značaj pojedinih konstitutivnih elemenata obiteljskog poljoprivrednoga gospodarstva mijenja se tijekom vremena s mijenjanjem gospodarskih i društvenih prilika sredine u kojoj gospodarstvo djeluje.

U tzv. primitivnim (plemenskim) zajednicama vlasništvo nad zemljištem je zajedničko (plemensko), radna snaga je zajednička pa su i proizvodnja i potrošnja zajedničke. Zemljišta ima u izobilju – onoliko koliko se može iskrčiti šume ili pašnjaka, a bogatstvo plemena ili porodice temelji se na količini radne snage koju se u poljoprivredi može angažirati.

U robovlasničkom se sustavu već pojavljuje institut vlasništva na jednomu ili oba elementa proizvodnje. Latifundist je vlasnik zemljišta (sredstva za proizvodnju) i robova (proizvodne snage) ili pak svoje zemljište daje na obradu slobodnim seljacima (kolonima) koji mu zauzvrat daju dio proizvodnje. Institut privatnog vla-

sništva nad zemljištem kao čimbenikom proizvodnje utemeljen je i zadržao se do današnjih dana.

U feudalizmu se nastavlja proces oslobađanja radne snage od izravne ovisnosti o zemljoposjedniku, koji je, premda nije vlasnik radne snage, pravom vlasnika nad zemljištem nadmoćan radnoj snazi. Već se tada pojavljuje i postupno širi nov oblik organizacije »malog« zemljoposjednika, koji sa svojom obitelji posjeduje zemljište, obrađuje ga i od plodova s gospodarstva živi sa svojim obitelji, pa takvo gospodarstvo i nazivamo »obiteljsko gospodarstvo«. Poljoprivredno kućanstvo raspolaže s oba temeljna elementa proizvodnje – zemljištem i radnom snagom koje međusobno kombinira na najbolji mogući način kako bi osiguralo egzistenciju obitelji.

Obiteljsko poljoprivredno gospodarstvo onoga doba čini zatvoren sustav unutar kojeg se, posredstvom radne snage iz zemljišta »izvlači« proizvode koji podmiruju sve životne potrebe kućanstva (hrana, odjeća i obuća), a dio proizvoda ostaje za reprodukciju – nov proizvodni ciklus.

Međutim, u zbilji, ni na najranijem stupnju konstituiranja obiteljskoga gospodarstva taj sustav baš i nije bio posve zatvoren. Već je tada, naime, trebalo dio proizvodnje odvojiti za prehranu neproizvodnog dijela stanovništva, vladara i njegove pratnje, za vojsku, svećenstvo i sl. Osim toga, i dio radne snage kućanstva odvajao se od gospodarstva radi namirenja nekih općih potreba (javnih radova, vojska), gradnje velebnih feudalnih dvoraca i katedrala. Već u doba nastajanja obiteljska su gospodarstva komunicirala i bila u nekom odnosu razmjene s društvenim okruženjem.

Odvaja se postupno sloj feudalaca koji žive od rada drugih koje zaštićuju vojskom i mačem. Pravo vlasništva nad zemljom dobiva u nasljedstvo od kraljeva i to čini pravnu osnovu temeljem koje ubiru rentu od poljoprivrednika koji su obrađivali »njihove« zemlje.

S druge strane stoji seljaštvo koje od rada na gospodarstvu podmiruje vlastite potrebe. Na gospodarstvu rade svi sposobni članovi kućanstva (domaćinstva), mladi i stari, muškarci i žene, čak i djeca, i taj će »obiteljski« rad ostati temeljnim obilježjem obiteljskoga gospodarstva do danas.

U kapitalizmu se obiteljsko poljoprivredno gospodarstvo, kao najčešći oblik ustroja proizvodnje, dalje konsolidira. Industrijalizacija izvlači iz poljoprivrede dio radne snage te počinju dva velika procesa. Prvo, smanjuje se agrarna (pre)napućenost i pritisak radne snage na zemljište te egzistencijalna povezanost sa zemljom i poljoprivredom, što omogućuje povećanje zemljišnog posjeda onih koji su ostali u poljoprivredi i promjene posjedovne strukture. Drugo, u poljoprivredu »ulazi« kapital koji nadomješćuje radnu snagu i omogućuje primjenu novih tehničko-tehnoloških znanja i sredstava. Važnost čimbenika radne snage i zemljišta smanjuje se jer veća ulaganja kapitala uz manje radne snage i na manjim po-

vršinama mogu povećati proizvodnju i, što je još važnije, produktivnost i dohodak. Jačaju gospodarstva koja imaju kapital i mogu ga proizvodnjom oploditi.

I tako se od početka 20. stoljeća počinju oblikovati dva tipa poljoprivrednoga gospodarstva i proizvodnje: seljački na »obiteljskim gospodarstvima« i drugi opće poznat po nazivu »farmerski« (radije ćemo ga nazivati »poduzetnički«). Prvome je temeljni cilj opskrbiti domaćinstva i osigurati opstanak obitelji, a drugome je cilj dohodak uz najveći moguć dobitak. Dok seljački tip poljoprivrednoga gospodarstva i poljoprivredne proizvodnje čini u prvome redu socijalnu pa tek potom ekonomsku kategoriju, poduzetnički (farmerski) tip čista je ekonomska kategorija.

U socijalizmu se problem vlasnosti nad zemljom, glavnim elementom proizvodnje, rješava nacionalizacijom ili podruštvljavanjem, uz razne oblike ograničenja privatnog vlasništva. Tako se, na jednoj strani, stvara krupna državna ili društvena poduzeća u poljoprivredi a, na drugoj, sitna obiteljska gospodarstva ograničenih zemljišnih površina. Država ili društvo zapravo preuzima velik (ili najveći) dio zemljišta, a radnu snagu (drugi čimbenik proizvodnje) čini onaj dio koji nije mogao otići u industriju. Kapital (treći čimbenik proizvodnje) stvara se vlastitom akumulacijom ili se (pretežito) do njega dolazi kreditiranjem pod kontrolom države i njezinim posredstvom. Obiteljska gospodarstva na svojim malenim površinama ne mogu stvoriti akumulaciju dostatnu za izdašnije financiranje vlastita razvoja. Država kontrolira (u cijelosti ili većim dijelom) dva bitna čimbenika – zemljište i kapital – a radna se snaga prilagođuje i uvjetima nametnutim tim dvama čimbenicima.

Shematizirajući neke temeljne čimbenike i njihove odnose tijekom razvoja, htjeli smo upozoriti na to kako razvoj društveno-ekonomskih prilika uspostavlja različite odnose među pojedinim čimbenicima proizvodnje što bitno utječe na razvoj i oblike poljoprivrednoga gospodarstva kao proizvodno-organizacijske jedinice. Poljoprivredno se gospodarstvo u povijesti razvijalo ovisno o socio-ekonomskom okruženju. U tom smislu, obilježja gospodarstva i njegove strukture treba uvijek promatrati u kontekstu razvoja socio-ekonomske sredine.

2. Poljoprivredna gospodarstva Hrvatske do druge polovice 20. stoljeća

Društveni ustroj doseljenih Hrvata bio je utemeljen na rodovskom uredenju. Osnovna društvena jedinica je obitelj, više srodnih obitelji čine rod a više rodova pleme. Zemlju obrađuju zajednički i ona je vlasništvo općine. Zbog čestih selidba i ratova, rastao je postupno ugled rodovskih i plemenskih glavara. Ratnim pohodima stječe se plijen i robove koje dijele, u prvome redu, glavari međusobno. Općinsku zemlju daje se pojedincima, čime ona postaje nasljednim vlasništvom. Stvara se i povećava imovinska nejednakost. Prvobitna zajednica u kojoj je prevladavalo zajedničko vlasništvo postupno se raspada. Rada se novo – feudalno društvo. Povjesničari drže kako je proces razvoja feudalizma u Hrvatskoj primjetan već od 9. stoljeća, da bi izrazite oblike dobio u 11. stoljeću.

Feudalizam je gospodarsko-društveno uređenje koje počiva na poljoprivredi. Bit gospodarsko-društvenih odnosa sastoji se u hijerarhijskoj vlasti zemljoposjednika nad seljacima, najčešće kmetovima, koji o njima ovise. Vlastelinsko se gospodarstvo temelji na dvama bitnim elementima: na vlastitom gospodarstvu (alodiju) i feudalnoj renti od ovisnih seljaka. Kmet je sastavni dio posjeda i gospodar nad njime, u većoj ili manjoj mjeri, ima sudsku i upravnu vlast.

U priobalnom i otočnom dijelu doseljeni Hrvati nalaze razvijen kolonatski sustav koji vuče korijene iz antička doba. Vjerojatno se kasnoantički kolonat vrlo rano proširio oko rimskih primorskih gradova, kao u svima drugima rimskim provincijama. Tako rani srednjovjekovni dalmatinski kolonat nije samonikao, već je rastao na temeljima prošlih vremena. Umjesto neslobodna roba, zemlju sada obrađuje slobodan težak, slobodan pripadnik komune. Pravni položaj, osobne slobode i pripadnost komuni bitna su obilježja dalmatinskoga kolonata i agrarnih odnosa tadašnje Dalmacije.

Kolon je osobno slobodan, ali ga ekonomska nužnost primorava od zemljovlasnika uzeti zemljište na kojem će uzgajati neku kulturu u zakup. Uzevši zemlju, postaje gospodarski ovisan o zemljoposjedniku kojemu je dužan nadoknaditi rentu. U trenutku sklapanja zemljišnog ugovora vlasnik i obrađivač su pravno slobodni ali ne i ekonomski ravnopravni sudionici.

Hrvatska je tada podijeljena na civilnu Hrvatsku pod upravom bana i na Vojnu krajinu pod vojnom upravom u Zagrebu. U civilnoj Hrvatskoj postoje feudalni odnosi, zemljišna gospoda i kmetovi, dok u Vojnoj krajini zemlja što je obrađuju graničari pripada caru. Graničari su obrađivali carevu zemlju, ali su zauzvrat imali obvezu biti stalno u vojnoj službi. U Vojnoj krajini nije postojala vlastela niti slični feudalni odnosi. Sve se uređivalo vojnim naredbama: kako se podiže kuću, kada i kako se obrađuje zemlju, kada se sije kada se žanje i sl.

Dio obradivih zemljišta vlastelin je držao u neposrednom vlasništvu (alodij), a obrađivali su ih tlakom ovisni seljaci. Na drugom dijelu zemljišta bili su posjedi ovisnih seljaka (selišta). Selište unutar feudalnoga gospodarstva čini posebnu proizvodno samostalnu zemljišnu cjelinu – odvojenu od ostalog feudalnoga gospodarstva. Na njoj kmet samostalno organizira proizvodnju. Selište je nasljedno i po tome čini neku vrstu baštine. Pri prodaji, sa selištem prelaze i kmetovi drugome gospodaru.

Pod utjecajem revolucionarnih zbivanja 1848./1849. godine u Habsburškoj Monarhiji se ukida feudalne odnose i seljaka oslobađa feudalnih renta. Zbog različitih prilika u pojedinim područjima, proces likvidiranja feudalizma imat će različite tijekove i trajat će još vrlo dugo (Bičanić, 1952.).

Temelj za ukidanje feudalnih odnosa u Banskoj Hrvatskoj jesu odredbe Sabora iz 1848. godine, na osnovi kojih seljak postaje vlasnikom dijela zemljišta što ga obrađuje. Uslijedit će brojni propisi i godine u kojima će se postupno rješavati složene i raznovrsne zemljovlasničke odnose između kmetova i gospodara.

U Vojnoj krajini 1850. godine Krajišnici postaju vlasnici zemlje što su je dotad obrađivali. Krajiško pravo vlasništva bilo je i dalje povezano s njihovom vojnom službom. Tek nakon ukidanja Vojne krajine, potkraj 19. stoljeća i njenim sjedinjenjem u građansku Hrvatsku Krajišnici postaju punopravni vlasnici s motrišta građanskoga imovinskog prava.

U Dalmaciji i Istri osnovu za likvidaciju feudalnih odnosa čini zakon od 7. studenoga 1848. godine. Međutim, posebnim Patentom iz 1849. taj se zakon proglašuje nevažećim za područje Dalmacije. Navodno su u Dalmaciji agrarni odnosi odveć složeni te da ih treba još posebno proučiti. Ti će se odnosi u Dalmaciji ponegdje zadržati i do poslije Drugoga svjetskog rata. Ukidanje feudalnih odnosa te oslobađanje kmetova i kolona ovisnosti o zemljoposjednicima te stjecanje punog vlasništva nad zemljom što su je obrađivali bio je dug i mukotrpan proces (Defilipis, 1993.a).

Nakon ukidanja kmetstva mnoga su se vlastelinstva, organizacijski i tehnički nepripravna, našla u vrlo teškim okolnostima. Tlaka je ukinuta a teško je naći nadničare za rad na alodijalnom zemljištu. Radnici su skupi, naročito malenim zemljoposjednicima, a kapitala za nabavu strojeva i investicije u razvoj gospodarstva nema. To je teško razdoblje prelaska feudalnoga u kapitalističko gospodarstvo, pri čemu znatan dio hrvatskoga zemljišnoga plemstva propada. Tamo gdje nije bilo uvjeta da se prema zahtjevima tržišta ustroji nov gospodarski sustav, stari feudalni posjed nestaje. Kupuju ga obogaćeni trgovci i bogati seljaci.

U razvoju sela kućna zadruga ima osobito mjesto. Od mnogih definicija kućne zadruge čini se najprikladnijom ona što kaže da je to oblik socijalne organizacije u tradicionalnom selu sastavljen od bračnih parova (u pravilu bližih rodaka) koji su stanovali na jednome kućištu, skupno obavljali sve poslove pod vodstvom starješine i činiji jedinstvenu gospodarsku cjelinu (Puljiz, 1992.). Kućne su zadruge nastale u doba autarkične prirodne seljačke ekonomije na području turske uprave ili u graničnim austrijskim područjima. Turska se uprava malo miješala u seoski život. Za seosko su se stanovništvo zanimali samo kad je trebalo naplatiti poreze i druge obveze. U toj upravnoj praznini u selu kućna zadruga je nositelj samoorganiziranja.

Zajednička imovina, autoritet starješine i starijih članova te podjela rada odlučujuće su utjecali na život zadruge. Pojedinaac je potisnut od grupe. Kolektivna svijest dominira nad individualnom, iako prema Županovu (2001.) pojedinac ima neku osebujnu autonomiju.

Uloga zadruge u seoskom životu u sjevernoj Hrvatskoj zadržala se do kraja 19. stoljeća. Prema popisu stanovništva iz 1890. u Hrvatskoj i Slavoniji je bilo 61.581 zadruga s ukupno 430.182 člana. U Slavoniji je još 1890. u Srijemskoj županiji 31% stanovništva živjelo u kućnim zadrugama, u Virovitičkoj 20%, a u Požeškoj čak 48%. Na području Vojne krajine u zadrugama je živjelo više od 40% stanovništva.

Sredinom 19. stoljeća kućne se zadruge počinju raspadati. Prodorom tržišta i robo-novčanoga gospodarstva olabavljaju veze u zadruzi. Raspad zadruge izazivaju sve naglašenije individualne sklonosti. Prijašnja socijalna i gospodarska autarkija postupno slabi. Društveni i gospodarski integrativni mehanizmi kućne zadruge nisu mogli prigušiti heterogenosti koje su se javljale u njoj, pa se raspada na manje srodničke skupine – obitelji odnosno porodice. Cijepanjem zadruga i njihovih imanja nastaje žestoka borba za svaki komadić zemljišta. Borba je veća što je agrarna napućenost veća. U tom cijepanju usitnjava se posjedovna struktura.

Poslije Prvoga svjetskog rata, u turbulentnim društveno-političkim zbivanjima stvaranja nove države Jugoslavije, nova vlast koncem veljače 1919. donosi »Prethodne odredbe za pripremu agrarne reforme« kao dokument temeljem kojeg će se provesti agrarnu reformu. Zemlju oduzetu veleposjednicima dijeli se seljacima, a država bivšim vlasnicima nadoknađuje štetu ili pak seljaci – novi vlasnici otkupljuju tu zemlju. Zbog osebnosti posjedovnih odnosa, u različitim područjima, postupak reforme rastegnulo se do Drugoga svjetskog rata.

3. Obiteljska gospodarstva Hrvatske u drugoj polovici 20. stoljeća

Prije Drugoga svjetskog rata i u ratu je pripremana, a u ratu izvedena promjena političkog i društvenog uređenja stare Kraljevine Jugoslavije i prihvaćen koncept socijalističkog društvenog i ekonomskog razvoja. Razvojni koncept polazi od pretpostavke da socijalističko društvo treba postati razvijeno industrijsko društvo, a da u poljoprivredi trebaju prevladavati kolektivizirana i društvena gospodarstva što će omogućiti »industrijalizaciju poljoprivrede«. Slijedom takva projekta poslijeratni se razvoj odvijao u znaku forsirane industrijalizacije.

U tome političkom konceptu, razvoj poljoprivrede i sela sagledavalo se u svjetlu rješenja agrarnog i seljačkog pitanja, kako ga je postavljala boljševička politička doktrina unutar marksističke koncepcije revolucionarnog preobražaja društva i kako je ono bilo riješeno u prvoj socijalističkoj zemlji Sovjetskom Savezu.

Marx je raščlanio osnovne zakonitosti kapitalističkog načina proizvodnje. Po njemu nema razlike između poljoprivrede i industrije. Krupna robna proizvodnja potiskuje sitnu u svim privrednim područjima. Po Marxu je sitno seljačko gospodarstvo kočnicom brzome ekonomskom, tehničkom i kulturnom razvoju društva. Seljak će nužno propasti jer pripada ostatku preživjelog načina proizvodnje. Engels naglašava nespojivost privatnog posjeda i socijalizma. Zemljišno vlasništvo je nastalo u određenoj etapi razvoja proizvodnih snaga te se sukobljava s naraslim proizvodnim snagama društva i u tom sukobu neminovno propada, ustupajući mjesto suvremenijim oblicima. Privatni je posjed nespojiv sa socijalizmom jer novo društvo traži kolektivan krupni posjed. I tako je stvorena podloga za rođenje dogme koja je u svim socijalističkim sustavima odlučujuće utjecala na sudbinu poljoprivrede i sela. Socijalistička se preobrazba poljoprivrede u praktičnoj agrarnoj politici svodi na prevladavanje sitne robne proizvodnje i sitnog seljačkoga go-

spodarstva kao njezina nositelja. Na tim idejnim postavkama, i na boljševičkim iskustvima Sovjetskog Saveza, poslijeratna je Jugoslavija koncipirala agrarnu politiku socijalističkog razvoja poljoprivrede i sela.

Na temelju socijalističkog političkog opredjeljenja i socijalističkog agrarnog koncepta, samo tri mjeseca poslije oslobođenja, 23. kolovoza 1945. godine, Privremena narodna skupština donosi Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji čime je stvorila zakonske pretpostavke ozbiljenju političke odluke i staroga gesla »zemlja pripada onome tko je obrađuje«. Na odlučnost režima da to geslo i sprovede u život možemo zaključiti po tome što je reforma pokrenuta u jesen 1945., a do jeseni 1946. je uglavnom bila i završena.

Tijekom agrarne reforme završen je proces oblikovanja obiteljskih gospodarstava. Godine 1949. u Hrvatskoj ih je bilo 579.230. Čak 95.915 zainteresiranih, mahom sitnih posjednika i bezzemljaša, dobili su zemljište iz fonda agrarne reforme. Taj je zahvat, podjelom 94.002 hektara, vrlo malo poboljšao prijeratnu posjedovnu strukturu. I poslije reforme čak je jedna trećina obiteljskih gospodarstava posjedovala manje od 2,0 hektara. Čak 87,2% svih gospodarstava posjeduje manje od 5,0 hektara. Proizlazi da je agrarna reforma imala prvenstveno politički i socijalni smisao, dok su ekonomski učinci bili daleko manji.

Agrarna struktura, što ju je stvorila agrarna reforma komadanjem velikih posjeda, nije sama po sebi pružila povoljne uvjete za razvoj proizvodnje. Trebalo je ustrojiti poljoprivredu tako kako će dati veću proizvodnju i zadovoljiti temeljna načela socijalističkog političkog opredjeljenja. Rješenje se tražilo u dva smjera: u udruživanju seljaka u različite oblike zadružnih organizacija i u stvaranju velikih državnih poljoprivrednih dobara.

Zadružni pokret u Hrvatskoj imao je dugu tradiciju. Sada je tu zadrugu trebalo prilagoditi socijalističkom agrarnome konceptu. Zadruge su imale postati nositeljima postupnog podruštvljavanja proizvodnih kapaciteta sitnih poljoprivrednih proizvođača, što znači podruštvljavanje njihova rada i zemljišta. Postavljene su zadatke: razvijati zadružne prerađivačke djelatnosti, zadružnu stočarsku djelatnost, zadružno korištenje zemljišta, ponajprije zadružnu ekonomiju, a istodobno, razvojem tih djelatnosti, pripremane puta za osnivanje »seljačke radne zadruge«. Zadrugare je trebala privikavati na kolektivnu obradu zadružne zemlje i pripremiti uvjete za prelazak zadrugara sa svim njihovim posjedima, stokom i orudem u »seljačku radnu zadrugu« (SRZ).

Seljačka radna zadruga je organizacijski tip kolektivnog vlasništva i kolektivne obrade zemlje, te je osnovna jedinica kolektivne proizvodnje u svim granama poljoprivrede i stočarstva. Seljačka radna zadruga treba omogućiti prijelaz od sitne na krupnu robnu proizvodnju s velikim tržišnim viškovima. Članovi zadruge bili su obvezni unijeti u zadrugu jedan dio vlastite zemlje, a prema odluci zadruge, i dio proizvodnih sredstava – poljoprivrednih strojeva, gospodarskih zgrada i stoke.

»Oduzeti« zemlju seljaku za koju se on od iskona mukotrпно borio, značilo je oduzeti mu (više-manje) nasilno vrijednost što je duboko usadena u njegov mentalni sklop. On sam, i generacije prije njega, borili su se za svaku krpicu zemlje jer mu je ona osiguravala kakvu-takvu egzistenciju. U zamjenu za tu zemlju, temelj njegove egzistencije, dobivao je uvjerenja o »boljem životu« u kojeg on, najčešće, nije iskreno vjerovao.

Zadruga su većinom bile tek zbroj malenih seljačkih posjeda, bez mehanizacije, s velikim viškovima radne snage, administrativnim upravljanjem, bez pravih pobuda za povećanje proizvodnje. I rezultati su bili poražavajući. Produktivnost je bila niska, proizvodnja se smanjivala a raslo je neraspoloženje seljaka. Zato od 1952./1953. godine počinje masovno napuštanje seljačkih radnih zadruga. Tako je kolektivizacija poslije ovih neuspjeha odbačena kao konceptijska greška u agrarnoj politici. No, politička podozrivot prema seljaku i dalje ostaje, pa se drugi puta, odmah nakon rasformiranja zadruga, zahvaća zemljište. Godine 1953. donesen je Zakon o zemljišnom fondu općenarodne imovine kojim se »zemljišni maksimum« smanjuje na 10 hektara za poljoprivrednike i tri hektara za nepoljoprivrednike. Teorijsko-ideološka nužnost »maksimuma« opravdava se mogućnošću (i strahom) da bi povećanje zemljišnog posjeda privatnika moglo usmjeriti k restauraciji kapitalizma u selu. Time je drastično ograničena reprodukcija obiteljskih gospodarstava i okamenjena usitnjena posjedovna struktura (Defilippis, 1993.b).

Nakon raspada seljačkih radnih zadruga, napušta se koncept »kolektivizacije« kao model prelaska u socijalističku poljoprivredu. Smišljena je nova agrarna politika koja, nasuprot prethodnoj, priznaje punu pravnu i ekonomsku nepovredivost obiteljskoga gospodarstva. Naglasak je sada na postupnom područstvljavanju, ovisno o ukupnom razvoju društva, te na »kooperaciji« seljaka sa zadrugom i društvenim sektorom. Socijalističke odnose u agraru valja razvijati »područstvljavanjem« proizvodnje (a ne zemljišta), što će se postići kooperacijom. Zadrudni i društveni sektor će posredstvom posebnih odnosa ekonomski sve čvršće integrirati privatno gospodarstvo i tako ga sve više uvlačiti u društvenu reprodukciju. Pitanje vlasništva zemlje u tako integriranom privatnom sektoru više i neće biti tako važno. U toj novoj koncepciji traga se za efikasnim modelom odnosa u dualnoj poljoprivredi (privatni i društveni sektor) koji bi poticao brži rast poljoprivredne proizvodnje.

U usporedbi s prethodnim razdobljem, gospodarstvo preživljava stanovit oporavak i napredak. U uvjetima pravne sigurnosti i ekonomske slobode, deagrarizacijom oslobođeno znatna dijela suvišne radne snage, u uvjetima postupna širenja tržišta, a kooperacijom podržano od zadrudnog sektora, obiteljsko gospodarstvo se oporavlja i učvršćuje. Članovi kućanstva se s vremenom zapošljavaju i tako u domaćinstvo priteče nov oblik prihoda, a zaposleni i njihovo domaćinstvo dobivaju status »radnika«, »radničke obitelji« sa svim socio-ekonomskim beneficijama što iz toga proizlaze. Počeo se razvijati novi socio-ekonomski model tzv. mješovito domaćinstvo koji će se vremenom proširiti i postati prevladavajući model života na selu. Tome je pogodovalo i školovanje koje je i svrhom i programski bilo po mjeri deagrarizacije i deruralizacije (Petak, 1989.).

Obiteljskom je gospodarstvu »maksimumom« skućena reprodukcija, ali ipak uspijeva razvijati proizvodnju. Gospodarstvo se deagrarizacijom oslobada viškova radne snage, tržište poljoprivrednih proizvoda se širi, gospodarstvo usvaja niz biološko-kemijskih inovacija, poput umjetnoga gnojiva, novih sorata bilja i pasmina stoke, primjenu sredstava za zaštitu bilja i sl. Sve te promjene daju povećane proizvodne rezultate na jednakim površinama gospodarstva. Proizvodnja se gospodarstava intenzivira.

Kooperacija i udruživanje kao oblik integracije seljaka i podruštvljavanja njegove proizvodnje, nisu dali očekivane rezultate. Razvoj privatne proizvodnje ide uglavnom mimo »udruživanja«. Privatni sektor koristi kooperaciju kad mu je to u interesu, inače se, praktički probija sam na margini društvenog interesa. Znatno je važnije bilo to što je poslije 1967. ukinuta zabrana kupovanja traktora i drugih mehaničkih sredstava rada. Tada počinje masovna mehanizacija malih obiteljskih gospodarstava. Model malog zemljišnog posjeda i zapošljavanje izvan gospodarstva postaje uspješnim i sve se više širi.

Obiteljska su gospodarstva Hrvatske u drugoj polovici 20. stoljeća prošla kroz razdoblje burnih društveno političkih promjena koje su bitno utjecale na njihov razvoj. U tome su razdoblju provedene dvije agrarne reforme (1945. i 1953.). Koncept agrarnog razvoja temeljen je na »podruštvljavanju«, najprije zemljišta u obliku kolektivizacije (SRZ), a kada to nije uspjelo na podruštvljavanju proizvodnje ustrojavanjem kooperacije. Sve se to odvijalo u uvjetima restrikcije (zemljišni maksimum 10 ha, zabrana posjedovanja traktora do 1967.). S druge strane, ekstenzivna industrijalizacija prouzročila je procese deagrarizacije, urbanizacije i deruralizacije, pokrenuvši masu seoskog stanovništva iz sela i poljoprivrede prema industriji i gradovima.

Sve te promjene različito su utjecale na važnost, razvoj i međusobne odnose pojedinih (od tri) konstitutivnih elemenata obiteljskog poljoprivrednoga gospodarstva.

Tablica 1.

Kretanje broja obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava u Hrvatskoj (u tisućama)

Godina	Broj gospodarstava
1900.	407
1931.	569
1949.	670
1955.	667
1960.	653
1969.	615
1981.	569
1991.	534

Izvori: a) za 1900.-1955. Marković, Petar: *Strukturne promene na selu kao rezultat ekonomskog razvika*, 1963.

b) za 1960. i 1969. popisi poljoprivrede

c) za 1981. i 1991. popisi stanovništva

Dva se razdoblja razlikuju u kretanju broja obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava u 20. stoljeću. U doba prevladavajuće agrarne ekonomije u prvoj polovini stoljeća, raste poljoprivredno stanovništvo i agrarna napućenost, znatno se povećava broj poljoprivrednih gospodarstava. U tome razdoblju broj se obiteljskih gospodarstava povećao za 263.000 ili čak 64,6%. U drugoj polovici stoljeća, zbog političkih, društvenih i gospodarskih promjena, broj se gospodarstava smanjuje (za 177.000), ali ne jednolično (Župančić, 2002.).

Tablica 2.

Promjene broja obiteljskih gospodarstava Hrvatske s obzirom na njihovu površinu, 1960.-1991.

	Gospodarstva do 1 hektara	Gospodarstva veća od 1 hektara	Sva gospodarstva
Promjene broja gospodarstava	+ 59.000	- 179.000	- 120.000
Promjene površina koje ta gospodarstva zapremaju (u ha)	+ 40.000	- 521.000	- 481.000

Povećava se broj »sitnih« gospodarstava (do 1 ha) te površina u njihovu vlasništvu, a drastično se smanjuje broj gospodarstava većih od 1 hektara i ukupna površina koju ona posjeduju. Ionako usitnjena posjedovna struktura obiteljskih gospodarstava Hrvatske, još se više usitnjuje (tablica 2.).

Tablica 3.

Posjedovna struktura obiteljskih gospodarstava Hrvatske, 1960.-2001. (%)

Godina	Veličina posjeda u hektarima					
	Do 1,0	1,1 - 2,0	2,1 - 3,0	3,1 - 5,0	5,1 - 8,0	8,1 i više
1960.	19,3	19,4	16,7	21,9	14,5	8,1
1969.	21,9	19,7	17,1	20,6	13,5	7,0
1981.	31,6	19,2	15,3	16,7	11,2	6,2
1991.	34,7	20,6	14,1	15,0	9,9	5,5
2001.	47,5	21,0	7,8	10,5	7,3	5,9

Izvori: Za 1960. i 1969. popisi poljoprivrede, za 1981. do 2001. popisi stanovništva.

Glavno je obilježje posjedovne strukture obiteljskih gospodarstava Hrvatske velik udjel »malih« gospodarstava (tablica 3.). Posjed gotovo polovice (47,5%) svih gospodarstava manji je od jednog hektara. S druge strane, izrazito je malen udjel »većih gospodarstava«. U 2001. samo je 13,2% gospodarstava s više od 5 hektara a jedva 5,9% s više od 8 hektara.

Unatoč velikom rastu broja, mala gospodarstva ne zauzimaju znatnije obradive površine, pa je i njihov utjecaj na ukupnu poljoprivrednu proizvodnju Hrvatske

skroman. To su najviše gospodarstva nepoljoprivrednih kućanstava ili kućanstava bez radne snage (staračka). Jednim su dijelom nastala u procesu deagrarizacije postupnim »gašenjem« većih gospodarstava, a drugim dijelom, nepoljoprivredna se domaćinstva počinju baviti poljoprivredom jer hoće imati vlastite proizvode, baviti se proizvodnjom radi rekreacije ili, pak, radi stjecanja dodatnih prihoda. Sve u svemu, ta bi gospodarstva možda bilo bolje tretirati »okućnicama« ili »obiteljskim vrtovima« negoli proizvodno-ekonomskim jedinicama koje nešto znače u nacionalnoj poljoprivredi i ekonomiji.

Jedna je od temeljnih gospodarskih i društvenih promjena u razdoblju poslije Drugoga svjetskog rata prijelaz radne snage iz poljoprivrede i sela u nepoljoprivredu i gradove (Petak, Puljiz i Štambuk, 2002.: 236-237, 238). Već je 1960. godine 2,7 milijuna stanovnika ili dvije trećine (66,7%) ukupnog stanovništva Hrvatske živjelo u domaćinstvima koja su imala poljoprivredno gospodarstvo. Rad na gospodarstvu je obiteljski rad, što znači da na gospodarstvu rade svi sposobni članovi kućanstva, sukladno svojim mogućnostima. To pokazuje koliko je u to doba stanovništvo Hrvatske bilo vezano uz poljoprivredu i gospodarstvo. Četrdeset godina poslije (2001.) i dalje zemlju posjeduje 52% domaćinstava.

Istodobno, poljoprivredno aktivno stanovništvo je u četrdeset godina (1953.-1991.) smanjeno od 1,199.486 u 1953., kad je činilo 64,2% ukupnog aktivnog stanovništva, na samo 264.895 stanovnika u 1991., kad čini tek 13,0% ukupnog aktivnog stanovništva Hrvatske.

Deagrarizacija se ne odvija dovoljno radikalno. Vrlo se lako i brzo napušta poljoprivredu kao profesiju (posao), a znatno teže i sporije napušta gospodarstvo.

Tablica 4.

Domaćinstva s gospodarstvom koja imaju ili nemaju poljoprivrednika

Godina	Domaćinstva s poljoprivrednikom		Domaćinstva bez poljoprivrednika	
	Broj (tisuća)	Postotak	Broj (tisuća)	Postotak
1960.	604	92,5	49	7,5
1969.	564	91,7	51	8,3
1981.	258	45,3	311	54,7
1991.	156	29,2	378	70,8

Izvori: Popisi poljoprivrede 1961. i 1969. i popisi stanovništva 1981. i 1991.

Broj domaćinstva s gospodarstvom koja imaju poljoprivrednika stalno se smanjuje i koncem stoljeća čine jedva jednu trećinu (29,2%) svih domaćinstava s gospodarstvom (tablica 4.). Nasuprot tome, rastu u apsolutnom i relativnom broju domaćinstva bez poljoprivrednika koja 1991. čine više od dvije trećine (70,8%) ukupnog broja kućanstava.

Usporedo sa smanjenjem broja poljoprivrednika pojavila se nova skupina domaćinstava što imaju zemljišni posjed i vlastitu radnu snagu, ali bez poljoprivrednika, bez radno aktivnog člana koji bi se na svom gospodarstvu profesionalno bavio poljoprivrednom proizvodnjom. Ta skupina kućanstava ispunjava sve kriterije (ima sve potrebne elemente) obiteljskoga gospodarstva – posjed kojeg obrađuje vlastitom radnom snagom, samo što ta radna snaga nisu poljoprivrednici već drugi članovi domaćinstva (zaposleni, uzdržavani ili članovi s osobnim primanjima, domaćice i ostali). Nestanak poljoprivrednika iz domaćinstva osobit je oblik deagrarizacije kojeg bismo mogli nazvati »deprofesionalizacijom« poljoprivrede. Unatoč relativnom i apsolutnom smanjenju broja profesionalnih poljoprivrednika, znatan dio stanovništva još živi na gospodarstvu te se, više ili manje, angažira u raznim poslovima na gospodarstvu.

Različiti su motivi angažiranja na gospodarstvu. Jedni tako kroz proizvodnju stječu dodatan prihod i uvećavaju ukupna sredstva domaćinstva. Tako su »dvojnomo aktivnošću« osigurali viši životni standard. Drugi proizvode za potrebe domaćinstva i tako smanjuju troškove za prehranu. Treći su, pak, oni koji se bave proizvodnjom na gospodarstvu jer im je to hobi, rekreacija ili žele imati »vlastite proizvode«. Uz to, i dalje postoji emocionalna povezanost s »djedovskom zemljom«, zbog čega i nepoljoprivredna domaćinstva, često već preseljena u grad, nastavljaju održavati gospodarstvo i kakvu-takvu proizvodnju. Takvo »teško« odvajanje od gospodarstva, prouzročeno ekonomskim ili neekonomskim razlozima, otežavalo je radikalnije odvajanje od poljoprivrede i prestrukturiranje gospodarstva i ukupne proizvodnje (Defilippis, 1993.a, 2002.; Župančić, 2000., 2002.).

4. Obiteljska gospodarstva u tranziciji

Izborivši samostalnost, Hrvatska napušta stari socijalistički društveno-gospodarski sustav i okreće se prema zapadnom liberalnom uređenju i tržišnoj ekonomiji. Promjene političkoga i gospodarskog sustava odvijaju se u ratnim okolnostima (1991.-1995.) što u mnogome otežava i usporava proces tranzicije.

Novo odnose spram poljoprivrede iskazuje »Strategija razvitka hrvatske poljoprivrede« iz 1995. godine (Tanić, 1995.). Sukladno liberalnoj orijentaciji, težište se stavlja na obiteljska gospodarstva koje bi trebalo poticati raznim mjerama globalne i agrarne politike.

Ratna razaranja, zaostale mine, spor gospodarski oporavak, spor povratak poljoprivrednika na negdašnje posjede, uz neadekvatne agrarne mjere usporavaju oporavak i razvoj proizvodnje. Obradive se površine i proizvodnja smanjuju, izvoz poljoprivrednih proizvoda zamire, a nevjerojatno se povećava uvoz (Stipetić, 1999.; Župančić, 2000.).

Popisom stanovništva 2001. registrirana su 486.432 obiteljska poljoprivredna gospodarstva što je otprilike 9% manje nego prije deset godina (1991.). Posjedovna

struktura i dalje pokazuje znakove pogoršavanja. Čak gotovo polovica (47,5%) gospodarstava imaju manje od jednog hektara. Tek 13,2% obiteljskih gospodarstava ima posjed veći od 5 hektara.

Prema popisu poljoprivrede 2003. godine u poljoprivrednim gospodarstvima radi 980.005 stanovnika. Međutim, otprilike polovica (50,7%) ih radi na gospodarstvu manje od dva sata dnevno u prosjeku. I to pokazuje preveliku usitnjenost poljoprivredne strukture. Tek 15,5% svih zaposlenih na gospodarstvu (oko 150.000 osoba) radi u prosjeku više od šest sati dnevno. Među njima treba tražiti »profesionalne« poljoprivrednike.

Valja upozoriti na neke znakove što govore kako je proces okrupnjavanja ipak počeo. Iako u premalim razmjerima, jačaju mnoga »vitalna« obiteljska gospodarstva koja se sve više tržišno usmjeruju i proizvodno specijaliziraju. Različite agrarne mjere, poput »poticaja« te programa navodnjavanja, sadnje novih voćnjaka, maslinika i vinograda i sl., ubrzat će te pokrenute procese. Prestrukturiranje poljoprivrede, uostalom, vrlo je sporo i taj se proces mjeri naraštajima. On će uvelike ovisiti o mogućnostima ulaska kapitala u obiteljsko gospodarstvo, kao odlučujućeg ekonomskog čimbenika u proizvodnji, gdje je važna uloga i zadrugarstva, te o obrazovanju poljoprivrednika u suvremene znalce u upravljanju proizvodnjom.

Prestrukturiranje hrvatske poljoprivrede vjerojatno će ići u dva smjera. Jedan je jačanje i širenje poduzetničkoga gospodarstva koje će težiti optimalnoj ekonomskoj veličini zemljišna posjeda i uloženu kapitala s najamnom radnom snagom. Drugi će smjer ići k održanju maloga gospodarstva s mješovitim domaćinstvom. To osobito vrijedi za jadransko područje gdje bi turizam i poljoprivreda, uz pomorstvo, trebali biti okosnicom razvoja (Defilippis, 2001.). Turizam i poljoprivreda nisu konkurentne djelatnosti. Dapače, one se međusobno mogu izvrsno dopunjavati, osiguravajući kućanstvu »ekonomsku održivost« i reprodukciju u seoskoj sredini. Postoje, naravno, i druge djelatnosti koje se mogu kombinirati s poljoprivredom, što će ovisiti uvjetima pojedinih područja. U tome modelu razvoja poljoprivreda će biti jedan segment ekonomije domaćinstva. Da bi takav model razvoja mogao dati potpun proizvodni i ekonomski učinak, bit će nužno uspostaviti sustav podrške. To bi u prvom redu imale biti zadružne organizacije različitih vrsta te neke velike tvrtke i poduzetnička gospodarstva. Izgradnji toga sustava agrarna će politika trebati posvetiti osobitu pažnju (Stipetić, 1999.).

Literatura

1. Bićanić, Rudolf (1952.): Oslobodenje kmetova u Hrvatskoj godine 1848. – U: Rudolf Bićanić: *Počeci kapitalizma u Hrvatskoj ekonomici i politici*. – Zagreb: Školska knjiga, str. 65-126.
2. Defilippis, Josip (1993.a): Obiteljska gospodarstva Hrvatske. – Zagreb: AGM, 247 str.

3. Defilippis, Josip (1993.b): Promjene zemljišnih kapaciteta i posjedovne strukture obiteljskih gospodarstava Hrvatske. – *Sociologija sela*, Zagreb, 31 (1993) 121/122 (3/4): 165-171.
4. Defilippis, Josip (2001.): O gospodarskom razvoju hrvatskih otoka. – *Sociologija sela*, Zagreb, 39 (2001) 151/154 (1/4): 83-95.
5. Defilippis, Josip (2002.): Ekonomika poljoprivrede. – Zagreb: Školska knjiga, 287 str.
6. Marković, Petar (1963.): Strukturne promene na selu kao rezultat ekonomskog razvitka: period od 1900-1960. – Beograd: Zadruga knjiga, 163 str.
7. Petak, Antun (1989.): Jugoslavensko seljaštvo i obrazovanje u eri scijentizacije. – *Sociologija sela*, Zagreb, 27 (1989) 105/106 (1/2): 235-258. – Pretisnuto u: *Sociologija sela*, Zagreb, 40 (2002) 157/158 (3/4): 459-484.
8. Petak, Antun; Puljiz, Vlado; Štambuk, Maja (2002.): Časopis *Sociologija sela*, razvoj sela i poljoprivrede, razvoj ruralne sociologije. – *Sociologija sela*, Zagreb, 40 (2002) 157/158 (3/4): 227-251.
9. Puljiz, Vlado (1992.): Porodične zadruge i proces modernizacije hrvatskog društva. – *Sociologija sela*, Zagreb, 30 (1992) 115/116 (1/2): 147-154.
10. Stipetić, Vladimir (1999.): Prilog razmatranju dugoročne strategije hrvatskog gospodarstva. Stvaranje ekonomski održivih poljoprivrednih gospodarstava, Ekonomija, br. 4, Zagreb, 1999.
11. Tanić, Stjepan, ur. (1995.): Pregled stanja i strategija razvoja poljoprivrede Republike Hrvatske. – Zagreb: Ministarstvo poljoprivrede i šumarstva Republike Hrvatske, 104 str.
12. Župančić, Milan (2000.): Tranzicija i modernizacijske perspektive hrvatskog sela. – *Sociologija sela*, Zagreb, 38 (2000) 147/148 (1/2): 11-78.
13. Župančić, Milan (2002.): Obiteljska poljoprivredna gospodarstva Hrvatske. – U: Maja Štambuk, Ivan Rogić i Anka Mišetić (ur.): Prostor iza: kako modernizacija mijenja hrvatsko selo. – Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, str. 221-247.
14. Županov, Josip (2001.): Tradicionalno društvo i njegova (sub)kultura: Šolta – idealna jedinica: pristup istraživanju otočnog tradicionalnog društva. – *Sociologija sela*, Zagreb, 39 (2001) 151/154 (1/4): 169-188.

Josip Defilippis
Split, Croatia

Development of the Family Holdings in Croatia and the Co-operative Movement

Summary

Trough his analysis of the development of the family holdings the author presents the fundamental cause for the emerging of the co-operative movement (the co-operative movement is a prerequisite for reproduction and development of the family agricultural holdings, as the most common system of organized agriculture and the main bearer of the agricultural production) as well as the history behind the idea of the co-operative movement in Croatia. Firstly, he defines the three fundamental factors that determine the characteristics of the agricultural family holding: a family or a household (primary social community or a core socio-reproductive unit), estate (land which is the material basis for the family existence) and holding in its fundamental nature (an economical subject from the legal and economical aspect). Following a short preview of the changes those three factors undergo due to the mutation of the socio-economic milieu and their impact on the agricultural holding in the mentioned milieu, i.e. on the basic mode of production, the author examines separately the formation of the agricultural family holding and the farmer's (entrepreneurial) estate with the emergence of the trade, merchant-monetary economy (following the downfall of the feudalism and the development of the capitalism). The main change was represented by the »entrance« of capital in the agricultural field facilitating the application of the new technical and technological knowledge and means, the work force is replaced and the significance of the land is altered: the holdings possessing capital are growing stronger and are given the opportunity to increase their assets through production. It is crucial for the socialist societies that the state (entirely or predominantly) controls two main factors – the land and the capital – and the labour-force must adjust to the conditions imposed on it by these two factors. Family holdings in Croatia have changed as well, in accordance to the economical and social circumstances in this area. The author tracks these changes through historical periods, sketching the processes during these changes as well as the basic characteristics of the family holdings in Croatia. In other word, if the development of the co-operatives was caused by the fundamental requirements of reproduction and the development of agricultural (peasants') family holdings, the co-operatives should have been adjusted to the socialist agricultural concept in the beginning of the development of socialism: the co-operatives should have been the bearer of the gradual socialization of the producing capacities of the small agricultural producers, which implies the socialization of their work and their land. During that period the reproduction of the family holdings was drastically limited and the fragmented ownership structure petrified. The change towards the socialization of the production enabled the development of the new socio-economic model, the so called mixed holding, which has in time, with the assistance of the co-operative sector, expanded and become the dominant model of life-style in rural areas.

Key words: agricultural family holding, reproduction, co-operative societies, development

Received on: 19th November 2004

Accepted on: 21st December 2004

Josip Defilippis
Split, Croatie

Le développement des exploitations agricoles familiales de Croatie et le coopératisme

Résumé

Par son analyse du développement des exploitations agricoles familiales, l'auteur a montré la raison fondamentale de l'apparition du coopératisme (le coopératisme est la condition de la reproduction et du développement des exploitations agricoles familiales en tant que moyen le plus fréquent d'organisation et le principal acteur de la production agricole) et l'histoire de l'idée du coopératisme et du mouvement coopératif en Croatie. Premièrement, il définit trois éléments fondamentaux qui déterminent les qualités distinctives de l'exploitation agricole familiale: la famille, ou ménage (communauté sociale primaire, ou unité sociale et de reproduction fondamentale), le domaine (le domaine foncier dans son importance en tant que base matérielle de l'existence de la famille) et l'exploitation agricole dans le sens restreint (sujet économique sous l'aspect juridique et économique). Après un bref compte rendu relatant comment tous les trois éléments se modifient avec les changements du milieu socio-économique, en formant une exploitation agricole conforme à ce milieu, respectivement à la méthode de production de base, l'auteur analyse la formation de l'exploitation agricole familiale et de l'exploitation-ferme (activités d'entrepreneur) avec l'apparition de l'économie de marché, monétaire et de marchandises (dissolution du féodalisme et développement du capitalisme). Le principal changement était représenté par l'«entrée» du capital dans l'agriculture, lequel rendait possible l'application de nouveaux moyens et connaissances techniques et technologiques supplantant à la main-d'oeuvre et modifiant l'importance de la terre: ils renforcent les exploitations agricoles ayant un capital et pouvant le faire fructifier par la production. Pour la société socialiste, il est caractéristique que l'Etat contrôle (en totalité ou en majorité) les deux éléments essentiels – les terres et le capital – tandis que la main-d'oeuvre s'adapte aussi aux conditions qui lui sont imposées par ces deux éléments. Les exploitations agricoles familiales de Croatie ont aussi été modifiées conformément aux changements des circonstances économiques et sociales dans cette région. L'auteur suit ces transformations à travers le changement des époques de l'histoire, en ébauchant les processus au cours de ces variations et les caractéristiques fondamentales des exploitations agricoles familiales de Croatie. En somme, si le développement du coopératisme a été motivé par les exigences fondamentales de la reproduction et du développement des exploitations agricoles familiales, au début de l'évolution du socialisme il fallait alors adapter la coopérative au concept socialiste en matière d'agriculture: les coopératives devaient être les acteurs des capacités de production progressivement socialisées des petits producteurs agricoles, ce qui sous-entend la socialisation de leur travail et de leur terre. À cette période – là, la reproduction des exploitations agricoles familiales a été radicalement limitée, tandis que la structure parcelée des exploitations a été conservée. Le changement vers la socialisation de la production a permis le développement d'un nouveau modèle socio-économique, à savoir l'exploitation mixte qui, avec le temps et l'aide du secteur coopératif, s'est étendu et est devenu le modèle dominant de la vie dans le milieu rural.

Mots-clés: exploitation agricole familiale, reproduction, co-opératisme, développement.

Reçu: 19 novembre 2004

Accepté: 21 décembre 2004